

บทที่ 3

กลวิธีสอนหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏใน บทหนึ่งตะลุงของหนังสือ อรมุต

หลักธรรมในพระพุทธศาสนามีปริมาณมากและมีหลายระดับการสอนหลักธรรม
ในพระพุทธศาสนาให้ได้ผลดีจึงต้องมีกลวิธีสอนที่หลากหลายและเหมาะสม

จากการศึกษาบทหนึ่งตะลุงของหนังสือ อรมุต พอจะสรุปกลวิธีสอนหลักธรรม
ในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในบทหนึ่งตะลุง ดังกล่าว ได้ 4 ประการคือ

1. การเลือกหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์ ซึ่งอาจจำแนกได้หลายลักษณะ เช่น

1.1 ในสถานการณ์ที่ตัวละครต้องออกเดินทางไปยังต่างถิ่น ต่างสถานที่ ต่างเมือง
หนังสือ อรมุตเลือกสอนหลักความไม่ประมาท ความระมัดระวัง ความรู้จักสังเกตพิจารณา
ความรู้จักตนและคนอื่น ความรู้จักวางตน รู้จักคบคน ซึ่งเหมาะสมกับสถานการณ์เช่นใน
เรื่อง ทวนทิพย์ทวนทอง ตอน นางรัชนีกรสอนทวนทิพย์ทวนทอง ว่า

“จะเดินทางกลางป่าอย่าประมาท	ตามโอวาทเชื่อฟังแม่สั่งสอน
ใครทักทาบปราศรัยอย่าไปก่อน	คอยค้นพ่อนคูทำงานองต้องระวัง
หนึ่งคุณผีปีศาจอุบาทว์ยักษ์	เขาร้องทักแล้วก็ควรจะกลับหลัง
โบราณว่าฟ้าคนองก็ต้องฟัง	คอยระวังเหตุสุดสังเกตการณ์
จงกลมเกลียวเกี่ยวข้องกับน้องพี่	อย่าให้มีรอยแยกออกแตกฉาน
อย่าคบพาลพาลจะคิดน้ำจิตพาล	เหมือนนิทานช่างทรงพระจอมวัง
หนึ่งน้ำท่าอาหารสถานที่พัก	ประมาทนักจะอันตรายต่อภายหลัง
อันลึกอื่นหมิ่นแสนมั่นจะหยิ่ง	เราก็ยังรู้ขนาดด้วยมาตรา
ใจมนุษย์สุครະวังยังไม่ถึง	มันลึกซึ่งเลี้ยวลคกำหนดหนา
จะหยิ่งในใจคนจนปัญญา	ลึกธารารู้ประมาณด้วยกำนบัว”

(ทวนทิพย์ทวนทอง)

1.2 ในสถานการณ์ที่ตัวละครต้องพลาดพลั้งลง เพราะความประมาทวางใจ หนึ่งฉันทน์ อรมุค เลือกลงสนหัตถกรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์คือความไม่ประมาทวางใจเช่นในบทบรรยายในเรื่องอาถรรพณ์สวาทว่า

“ความประมาทวางใจ จึงทำให้พระมหาคศิพลาพลั้งลงอย่างนี้ อุปมา เทน สม ปาเทท ท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม กระพุ่มนี้เป็นปัจฉิมกถา ที่พระพุทธรองค์ทรงเห็นความสำคัญของความไม่ประมาทว่ามีมากมายจึงได้ตรัสไว้ตอนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานเป็นการเชิญชวนครั้งสุดท้ายของพระพุทธรองค์ที่จะให้บรรดาพุทธบริษัทประกอบด้วยความไม่ประมาทฉะนั้นชนทั้งหลายจงเป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท คือมีสติสัมปชัญญะอยู่ทุกลมหายใจเข้าออกเถิด”

(อาถรรพณ์สวาท)

1.3 ในสถานการณ์ที่ตัวละคร ซึ่งเป็นหญิงกำพร้าที่อาศัยอยู่กับยายมาตั้งแต่ยังเล็ก เมื่อโตเป็นสาว พระอินทร์เอาหน้ากากผีมาสวมไว้เพื่อป้องกันภัย ต้องไปปรนนิบัติชายหนุ่ม ซึ่งเป็นกษัตริย์ที่พลัดบ้านเมืองมา และอยู่ในฐานะที่จะช่วยเหลือตัวละครให้พ้นจากความทุกข์ทรมานได้หนึ่งฉันทน์ อรมุค เลือกลงสนหัตถกรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์คือความรู้จักวางท่าที ความรู้จักตนและคนอื่น เช่นในเรื่องทวนทิพย์ทวนทองตอน ยายอุษาสอนรัดนาว่า

ยายอุษา : ยายอุษาว่าอย่าคือ ไปเลยหนู
 ลองคิดดูแล้วจงฟังยายตั้งสอน
 เขากษัตริย์พลัดมาต้องอาวรณ
 จะนั่งนอนผิตที่เคยประทับ
 ไหนคิดถึงองค์พระศรีนุชาชาติ
 ยามไสยาสน์ฝันใจใครจะหลับ
 ถ้าแม้หนูอยู่ใกล้ที่ประทับ
 ได้คอยรับปฏิบัติพระอชฌา
 แม้เหลือบยุงบุงรินจะบินกัด

ได้ช่วยปิดบังพระมังสา
 แม้พระองค์ทรงมีพระเมตตา
 ไปเบื้องหน้าก็จะพันทรมาน
 รัตนา : อันรูปร่างอย่างนี้หรือยาย
 ที่ผู้ชายเขาจะรักสมัครสมาน
 ประการหนึ่งถึงพระองค์ทรงโปรดปราน

หนูกิ้อ่านแล้วละอายเห็น ไม่ควร
 ยายอุษา : ธรรมดาเกิดมาเป็นสตรี
 แม้ไม่มีเจ้าของครองสงวน
 เหมือนดอกไม้บานแบ่งให้แมงกวน
 จะเสียนวลเสียน้องเชื่อยาย
 เมื่อสมวงศ์หงส์ทองที่ครองศักดิ์
 ควรผูกไว้ให้ได้ตั้งใจหมาย
 ประการหนึ่งซึ่งหน้าเป็นนางพราय
 ก็มีไฉ่ว่าเขาไม่แจ้งการ
 ธรรมดาว่าทุเรียนถึงเสียนหนาม
 จะเห็นงามรสกลืนเมื่อกินหวาน
 (ทวนทิพย์ทวนทอง)

1.4 ในสถานการณ์ที่ตัวละครซึ่งอยู่ในฐานะบิดาบุญธรรมและเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองจะมอบหมายให้ลูกบุญธรรมปกครองบ้านเมืองหนึ่งชั้น ธรรมุต เลือกลูกสอนหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้ คือ หลักการปกครองเช่น บำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ราษฎรมีเมตตากรุณา มีความซื่อสัตย์ยุติธรรม ชุบเลี้ยงคนมีปัญญา ฯลฯ เช่นในเรื่องเพลิงพยาบาท ตอนพรหมประสิทธิ์สอนนพชาติว่า

“ มารถงมอบขอบเขตประเทศชัษย์
 ขอฝากแก้วกนิราย่าระคาย
 ปกครองรัฐกำจัด ไร่เหล่าร้าย
 เกิดโทษกรรมผ่อนผันกรุณา
 คัดสินความตามบทของกฎหมาย
 ผู้ใดมีวิชาปัญญาญาณ

ให้เขยรักปกครองเหมือนปองหมาย
 ลูกจงได้โปรดเกศจงเมตตา
 ชนทั้งหลายฟังพาสวาสนา
 จงรักษายุติธรรมให้ชำนานู
 อย่าชักย้ายว่ากล่าวให้ร้ายฉาน
 จงโปรดปรานชุบเลี้ยงให้เที่ยงธรรม”
 (เพลิงพยาบาท)

1.5 ในสถานการณ์ที่ตัวละครซึ่งอยู่ในตำแหน่งพระราชธิดา เมตตาปรานีต่อชาย พิการที่เป็นพนักงานเฝ้าพระราชอุทยาน โดยพระราชทานสิ่งของจนถูกชาวบ้านินทา หนึ่งนีน อรมุต เลือกลงสนหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้คือ ความรู้จักวางตนและ ความรู้จักบุคคล เช่นในเรื่องเจ้าค่อมทองตอนพระนางบุษราคัมสอนพระธิดาประกายพริกว่า

“จะเอื้อเพื่อเอื้องานให้ท่านเขา
 ประเดี๋ยวนี้มีมากพวกปากคม
 แต่มีคคมก็ไม่คมเหมือนลมปาก
 บอนที่คั้นยังไม่ทันเท่าปากคน
 เราเป็นหญิงยิ่งยากหากพลาดพลั้ง
 พวกปากหอยปากปูพอรู้ทัน

ก็ใช้เหล่าสาวสุรางค์นางสนม
 ใช้คารมนินทาลิ้นลาวน
 พอแว่วกรากมันก็กราวราวกับฝน
 เพราะบ่อนคั้นบ่อนน้ำตาลยังหวานมัน
 เสี่ยงลับหลังนั้นล้วนแต่สรวลสันต์
 จะพากันสำทับให้อับอาย”
 (เจ้าค่อมทอง)

1.6 ในสถานการณ์ที่ตัวละครทั้งหมดต้องจบชีวิต โดยการกระโดดเหว หนึ่งนีน อรมุต เลือกลงสนหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้คือ สพพ° เกท ปริยณต° เอว° มจณาน ชีวิต° ชีวิตของสัตว์เปรียบเหมือนภาชนะดิน ล้วนมีความแตกสลายเป็นที่สุด เช่น ในบทบรรยายในเรื่อง ห้วงรักเหว ทำลายว่า

“นี่คือห่วงรักเหวทำลาที่ไคร่คร่าเอาชีวิตพวกเขาไปอย่างน่าสมเพช แต่จะตายดีตายร้าย ก็สุดท้ายแห่งชีวิต ย่อมแตกสลายด้วยกันทั้งนั้น สพพ° เกท ปริยณต° เอว° มจณาน ชีวิต° ชีวิตของสัตว์เปรียบเหมือนภาชนะดิน ล้วนมีความแตกสลายเป็นที่สุด”

(ห่วงรักเหวทำลา)

1.7 ในสถานการณ์ที่ตัวละครไร้สัจจะ โลเล หนึ่งนีน อรมุต เลือกสอนหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้คือ ความมีสัจจะ เช่นในเรื่องจำเลยตีกลับตอนเมรุต้นคำหนี ธาปปลอม ว่า

“น้อง ได้ออกคำสั่งไว้ครั้งแรก	มาเปลี่ยนแปลงควรพิเคราะห์ให้เหมาะสม
ครั้นพลิกไฟล่หลายคืนก็สิ้นนิยม	ใครจะชมผู้ชายที่หลายใจ
เหมือนถอยศลดตัวให้ตกต่ำ	อย่ากลับคำพูดจาประสาผู้ใหญ่
ลั่นวาจาว่าขานประการใด	ต้องมีใจจ้องคกำหนดจำ
จึงลือชาปรากฏเหมือนคชบาท	อย่าให้พลาดพลั้งเท้าก้าวถล่ำ
อันซ้างตายเองาจรจาเอาคำ	จึงเลิศล้ำลอยฟ้าบารมี

(จำเลยตีกลับ)

1.8 ในสถานการณ์ที่ตัวละครซึ่งเป็นบิดา โกรธลูกสาว คนที่หนีไปกับผู้ชาย หนึ่งนีน อรมุต เลือกสอนหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้ คือ ความมีปัญญา ความเมตตาให้อภัย ความเห็นการณ์ไกล เช่นในเรื่องเจ้าจอมทอง ตอนฤๅษีสอนนันทจักร ว่า

“จงหักห้ามความโกรธที่โหดร้าย	ยกโทษให้พระธิดามารศรี
เนื่องจากตัวคณหาจึงราศี	กามโลกียมีอยู่คู่โลกา
จงยอมรับหักห้ามซึ่งความโกรธ	แล้วประโยชน์ก็จะได้ไปภายหน้า
นันทจักรกราบก้มบังคมลา	ขอสัญญาจะวันด้วยมันใจ

(เจ้าจอมทอง)

1.9 ในสถานการณ์ที่ตัวละครต้องพลัดพรากจากบ้านเมืองชาติที่พึ่งหวังนั้น อรมุต เลือกสอนหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์ คือ การรู้จักพึ่งตนเอง เช่นในบทบรรยายในเรื่องราชินีมหากาฬว่า

“ทุกข° อนาคต วิหริติ คนไม่มีที่พึ่งย่อมเป็นทุกข์ จงทำตัวให้เป็นที่พึ่งที่ค้ำคอง ด้วยการอบรมตนให้มีธรรมะทำตนให้เป็นที่พึ่งของคนแล้วเราก็จะมีตนเป็นที่พึ่งตลอดไป”
(ราชินีมหากาฬ)

1.10 ในสถานการณ์ที่ตัวละครสิ้นหวังอยากฆ่าตัวตาย หนั่งฉิ่น อรมุต เลือกสอนหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้ คือ ความเห็นคุณค่าของชีวิต ความเข้าใจในธรรมคําของชีวิต เช่นในเรื่องแสงพยัคฆ์ตอนจักรกรดสอนจันทิมาว่า

“เข้าขัดเคืองเรื่องใดไหนแล้ว	ชีวิตเข้ายังมีค่าราคาหลาย
เมื่อชีวิตคิดฆ่าฆ่าเสียตาย	เราช่วยไว้ก็เพราะว่าความปราณี
เป็นสาวใหญ่วัยนี้มีอะไร	ที่กลุ่มใจแม่นาง จึงคิดพึ่งผี
เกิดเป็นคนอยู่กับคนบนปฐพี	เรายังมีเวลาภาษาคน
ถึงจะชั่ววันนี้ดีวันหน้า	เหมือนเขาว่าชั่วเจ็ดที่ดีเจ็ดหน
อย่าสร้างกรรมเข้าประกอบ ไม่ชอบกล	จะไม่พินใจมหันตภัยจรรยา”
	(แสงพยัคฆ์)

1.11 ในสถานการณ์ที่ตัวละครมีความทุกข์ (มีบาป) ซึ่งเกิดจากอกุศลจิต และต้องการ ความดับทุกข์ ซึ่งเกิดจากกุศลจิต (ไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง) หนั่งฉิ่น อรมุต เลือกสอนหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้คือ ความมีปัญญา ปราศจากอกุศลจิต เช่นในบทบรรยายในเรื่องม่านมลทินว่า

“ก็บาปเกิดจากอารมณ์ใดๆ พึงห้ามใจจากอารมณ์นั้น ๆ เสีย บาปนั้นเกิดจากอกุศลจิต 3 ชนิด คือ โภกมุลจิต โกรธมุลจิต และโมหมุลจิต เมื่อรู้ว่าบาปเกิดจากอารมณ์ชนิดนี้ พึงหลีกเลี่ยงเว้นเสียให้ไกลจากอารมณ์ชนิดนั้น เพราะว่าบาปนั้นให้ผลที่เผ็ดร้อนและ ยังตามให้ผลต่อไปในภพต่อ ๆ ไปด้วย”

(ม่านมลทิน)

1.12 ในสถานการณ์ที่ตัวละครเคียดแค้นเพราะถูกนิทา ซึ่งปราศจากความจริง หนึ่งฉันท อรมุต เลือกสอนหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้คือ ความมีปัญญา ความเข้าใจในเหตุผล ความเข้าใจในความจริง ความรู้จักวางท่าที เช่นในเรื่องต้นรักดอกโศก ตอนพระปฐมสุริวงค์ สอนนางศรีประภา ว่า

ศรีประภา : ทูลกระหม่อมจอมใจของน้องแก้ว
เป็นกรรมแล้วเคราะห์ของน้องจะหมองศรี
ไม่มีผิดแต่เขาว่าให้ราศี
กระหม่อมที่จงช่วยน้องด้วยกัน
พระก็รู้น้องนี้ ชื่อสัตย์
ไม่เพี้ยนผิดทุจริตให้ผิดผัน
เขานินทาว่าเล่นอยู่เช่นนั้น
ถึงไม่ชั่วพัวพันก็ร้อนใจ

ปฐมสุริวงค์ : กระสินธุ์สายหรือจะวายกระแสดกลั่น
อันไฟฝันจะวายควันนั้นไฉน
ความชั่วศีมีอยู่ที่ผู้ใด
แสดคงให้คนเห็นไม่เว้นวาย
อันความจริงนั้นไม่ทิ้งความจริงดอก
กินปูนมากปากลอกเพราะพอมใหม่
ศรีประภาไม่มีราศีคาย
อยู่สบายเถิดน้องไม่ต้องกลัว

(ต้นรักดอกโศก)

1.13 ในสถานการณ์ที่ตัวละครระลึกถึงความดีของผู้ที่เคยช่วยเหลือคนในยามเจ็บป่วย หนึ่งฉันทน์ อรมุต เลือกลักษณะที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้ คือความกตัญญู กตเวทิต่อผู้มีคุณ เช่นในเรื่องเพื่อนแก้วเมียขวัญตอนพระสุริวงศกราบทูลพระราชบิดาว่า

“กาบแก้วช่วยช่วยรักษาเวลาไข	ลูกไม่ตายเพราะเมตตาของมารศรี
ถ้ากาบแก้วแคล้วคลาดเสียชาตินี้	อันชีวิตรอดต้องดับไม่กลับมา
ลูกรอดตายได้รู้ดีระลึกคุณ	เขาการุณยิ่งนักเฝ้ารักษา
จึงรักใคร่หมายจะครองแม่น้องยา	จะพูดจาเสียเองก็เกรงใจ
แกลั้งขอร้องลุงเมธาให้มาส่ง	ฝ่ายเขาคงไม่รู้จิตว่าลูกคิด ไฉน
น้องกาบแก้วไม่เคยรู้ลูกคิดอยู่ในใจ	มิเคยได้ลวนลามเกรงความดี
อดตาหลับขับตานอนตอนลูกไข	อยู่ข้างเคียงเคียงใกล้ไม่หน่ายหนี
ผู้หญิงอื่นตัดขาดแล้วชาตินี้	ไม่มีที่เกี่ยวข้องน้องนางใด
ลูกขอร้องต่อเสด็จพ่อช่วยขอขาน	พูดกับท่านเมธาประสาผู้ใหญ่
หากกาบแก้วศรีสวัสดิ์ตัดอาลัย	จะกลั่นใจเสียให้ตายทำลายเลย”

(เพื่อนแก้วเมียขวัญ)

1.14 ในสถานการณ์ที่ตัวละครขาดความสุจริตจริงใจ ต่อหน้าพูดอย่างหนึ่งลับหลัง เป็นอีกอย่างหนึ่ง หนึ่งฉันทน์ อรมุต เลือกลักษณะที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้คือ ความสุจริตจริงใจ เช่นในบทบรรยายในเรื่องม่านมลทินว่า

“บุคคลที่ต่อหน้าว่าอย่างหนึ่ง ลับหลังว่าไปอีกอย่างหนึ่ง จัดว่าเป็นคนที่พูดปด ไม่มี ความจริงใจต่อกัน ใครคบหาสมาคมด้วย ร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วยกันก็พลอยถึงความพินาศ เพราะฉะนั้นท่านจึงสอนให้เป็นคนซื่อตรง มีความจริงใจต่อกัน จึงจะอยู่ร่วมกันอย่าง มีความสุขได้ บาลีว่า สมมุขา ยาทิส° จณณ° ปรมมุขานปี ตาทิส° ต่อหน้าประพฤติ เช่นใด ลับหลังก็ให้ประพฤติเช่นนั้น”

(ม่านมลทิน)

1.15 ในสถานการณ์ที่ตัวละครสะโลกมุ่งแสวงหาพระธรรม ประพฤติธรรมเพื่อพ้นจากกิเลส ความทุกข์ หนังฉั้น อรมุต เลือกสอนหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์นี้ คือ ความเข้าใจสังขารไม่ยึดมั่นในสังขาร ซึ่งต้องเปลี่ยนแปลงแตกดับ เช่นในเรื่องม่านมลทิน ตอน ฤๅษีวัทกะสอนพระแสงสุริยันว่า

“สิทธิอาจารย์จัดการทำพิธี ทุกคำเข้าเฝ้าเจริญภาวนา ว่าสังขารที่เกิดมาในสสารภพ สำรวจมจิตคิดเห็นเป็นที่ตาย บำเพ็ญธรรมกรรมฐานประหารเหตุ จนพระแสงสุริยันเกิดปัญญา	บวชฤๅษีแสงสุริยันตัดปัญหา พระสิทธิแนะนำธรรมบรรยาย ล้วนทวนทบราวแยกแตกสลาย รูปร่างกายก็เหมือนเรือนโรคา ละกิเลสพัวพันตัวค้นหา ทรงศรัทธาอยู่ด้วยธรรมคำบรรยาย” (ม่านมลทิน)
---	---

2. การใช้อุปมาเปรียบเทียบ

การอุปมาเปรียบเทียบจะทำให้ผู้ฟังเข้าใจในสิ่งที่สอนง่ายขึ้นชัดเจน แจ่มแจ้งขึ้นในการสอนหลักธรรมที่ปรากฏในบทหนึ่งตะลุงของหนังฉั้น อรมุต มีการอุปมาเปรียบเทียบที่ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจเป็นหลักธรรมที่สอน คือ เข้าใจในความจริง และสิ่งที่ฟังทำนั้นชัดเจนขึ้นปรากฏมากเช่น

ในเรื่องน้องแก้วดอนตืนคุสติคร่าฟังมีการอุปมาเปรียบเทียบที่เหมาะสม ซึ่งทำให้ผู้ฟังเข้าใจในความจริงของสิ่งที่สอนชัดเจนขึ้นว่า คนที่ไร้คูนั้นไร้ค่า ไม่งดงาม อากัพ เหมือนดวงจันทร์ที่ถูกเมฆบัง เหมือนแหวนที่ไร้ห้ว ฯลฯ ดังกล่าววว่า

“เขาสาปว่าถ้าพื้นนี้มีผิว เหมือนเทพธิดามาแก่งแสรังประจาน ผู้หญิงม่ายไร้คู่ไม่ชูเชิด ไม่แจ่มแจ้งแสงจรัสรัชนี	ชีวิตตัวจะต้องยับดับสังขาร ทรمانพีผกาไม่ปราณี เหมือนจันทร์เกิดเมฆมิดปีคราคี จะราคืออยู่ไม่สิ้นที่นินทา
--	---

อันเรือนแหวนแทนที่จะมีเพชร
 ย่อมด้าด้อยดอยดลคราคา
 อันคอกไม้ที่ภมรบินร่อนหนี
 ย่อมไร้กลิ่นสิ้นค่านุบผาปลอม
 เราต้องช่วยพิพากกว่าจะได้
 เพราะเพชรงามน้ำหนึ่งซึ่งจริงจัง

ฝังสักเม็ดแม้แต่พลอยก็น้อยหน้า
 ไม่สมค่าทองแท้เหมือนแปรปลอม
 เพราะไม่มีน้ำตาลที่หวานหอม
 มันก็ย่อมแห้งชับอยู่กับกิ่ง
 ทูลถวายพระเชษฐาเป็นพระยาหญิง
 ไม่ใช่หญิงไร้ค่าเป็นหญ้ามอน”

(น้องแก้ว)

หรือในบทบรรยายในเรื่องเลือกรักล้างมลทินมีการอุปมาเปรียบเทียบเวลาที่กินสรรพสิ่งและตัวเองว่าเป็นพญามารมีพื้น 12 ชี มีตา 2 ข้าง ข้างหนึ่งสว่าง ข้างหนึ่งริบหรี่ กินสัตว์ทั่วปฐพี ซึ่งทำให้ผู้ฟังเข้าใจความจริงว่า เวลายอมกินสรรพสัตว์และตัวเองอยู่ตลอดเวลาชัดเจนขึ้นดังกล่าวว่า

“วันกินผ่านไปตามลำดับ คำนับประพันธ์ท่านว่า กาลเวลาสวมปีกทอง โบกบินหนีเราไป พร้อมกับพรากเอาความหนุ่มสาวของเราไปด้วย ทั้งไว้แต่ความชรา เขาจึงเปรียบว่าพญามารตัวฉกรรจ์ มีพื้น 12 ชี มีตาอยู่ 2 ข้าง ข้างหนึ่งสว่าง ข้างหนึ่งริบหรี่ กินสัตว์ทั่วปฐพี พญามารผู้นี้คือ กาลเวลา กาโล ฆสติ ภูคานี สมภา เนว สทคณา กาลเวลายอมกินสรรพสัตว์กับทั้งตัวมันเอง”

(เลือกรักล้างมลทิน)

หรือในเรื่องเจ้าจอมทองตองกไล โภษฆมปามีการอุปมาเปรียบเทียบคนที่ไม่รู้จักคนแสดงกิริยาหยิ่งผยองจนน่ารังเกียจว่า เหมือนกิ่งกำบ้านาย เศรษฐีพึ่งศุค ตุคพึ่งแมถน ฯลฯ ซึ่งทำให้ผู้ฟังเข้าใจความน่ารังเกียจของคนที่ไม่รู้จักคนชัดเจนขึ้นดังกล่าวว่า

“เขาเล่าว่ากึ่งกำนันบ้านาย
 คอยเคารพผู้ใหญ่เขาไปมา
 พอได้ทองคล้องหนักไม่ยักคอ
 เหมือนเศรษฐีเพิ่งผูกคุดเพียงแมลง
 เป็นหิ้งห้อยน้อยแสงจะแข่งจันทร์

เพราะอยากได้สร้อยทองมาคล้องคอ
 ให้อีกกำชาติชั่วมันหัวหมอ
 นึกว่าพอแล้วทรัพย์สำหรับมัน
 สำคัญแม่นยำใจว่าใหญ่มหันต์
 นึกว่ามันมีพอไม่ง้อใคร”

(เจ้าจอมทอง)

3. การใช้ภาษาที่ถูกต้องและเหมาะสม

การใช้ภาษาที่ถูกต้องและเหมาะสมมีศิลปะ มีพลังทำให้การสอนนั้นดำเนินไปด้วยดีและมีประสิทธิภาพมากขึ้น ในบทหนังตะลุงของหนังฉิ้น อรมุต มีการใช้ภาษาที่ถูกต้องเหมาะสม ซึ่งทำให้การสอนหลักธรรมนั้น ๆ มีประสิทธิภาพขึ้นปรากฏมาก ซึ่งอาจจำแนกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ

3.1 ใช้ภาษาร้อยกรองที่มีเสียงสัมผัสคล้องจอง ซึ่งทำให้ผู้ฟังสามารถจดจำคำสอนและสิ่งที่สอนได้ง่ายขึ้นปรากฏมาก เช่นในเรื่องสองฝั่งฟ้าตอนเดชสุริยาสนทนากับวไลพรว่า

<p>เดชสุริยา</p>	<p>:</p>	<p>น้องอยู่ตึกแล้วมาตกระท่อมร้าย คงระคายผิวอ่อนนอนไม่ไหว</p>
<p>วไลพร</p>	<p>:</p>	<p>อันคับที่นอนหลับถ้าคับใจ ถึงอยู่ในเรือนทองก็หมองมัว (สองฝั่งฟ้า)</p>

หรือในเรื่องทวนทิพย์ทวนทองตอนทวนทองสนทนากับรัตนา ว่า

ทวนทอง : พระทวนทองเดินทางกลางดงราย
พร้อมพี่สะใภ้ รัตนาสาวหน้าผี
ถึงหน้าตาพี่ไม่งามก็ความดี
ตั้งว่าพี่ของน้องร่วมท้องกัน
ยิ่งอยู่ใกล้ได้เห็นความสามารถ
มารยาทเพียบพร้อมแม่จอมขวัญ

รัตนา : แต่ทวนทิพย์เขาไม่เห็นเป็นเช่นนั้น
นึกถึงวันที่เขาหนีทิ้งพี่มา
พี่เป็นหญิงมิให้ต้องถึงสองผัว
จึงพาตัวพยายามติดตามหา
แม้ตบตักปฏิเสธไม่เมตตา
เห็นว่าหน้าพี่ไม่งามก็ตามใจ

ทวนทอง : ผ้าชีริ้วห่อทองของมีค่า

รัตนา : แต่คนหน้าเหมือนผีไม่ดีไหร

ทวนทอง : แต่ทุเรียนลิ้นหนามงามเนื้อใน
ไม่มีใครเหยียดหยามว่าหนามคม
เมื่อขึ้นต้นกันด้วยรักสมัครหมาย
มาตัดปลายเสียก็ไม่เหมาะสม
เมื่อรักใคร่หมายครองต้องนิยม
มาเลิกล้มตัดสวาทให้ขาดปลาย
(ทวนทิพย์ทวนทอง)

หรือในเรื่องเจ้าค่อมทองตอนฤๅษีสวมมิตร สอนนางสุพิศอำภา ว่า

“ปัจฉิมนิเทศเจตนาความปรานี	พระบุตรจึงจำในน้ำใจ
จะซื้อผ้าต้องคูเนื้อเพื่อไม่ผิด	จะคบมิตรต้องดูหน้าว่าแบบไหน
เชื่อใจทางวางใจคนมักงอนใจ	อย่าเชื่อใครง่ายง่ายจงใคร่ครวญ
พบคนคบก็ตักคักเพื่อตัดคค	พบคนปดก็ต้องปิดตัดลมหวน
คบคนดีดีต่อแต่พอควร	ความนึมนวลนั้นแหละหนุจะคูดี”

(เจ้าค่อมทอง)

3.2 การใช้ภาษาร้อยแก้ว ซึ่งไม่ถูกจำกัดด้วยจำนวนคำและสัมผัส ซึ่งทำให้สอน
ง่ายขึ้นปรากฏมาก เช่นในบทบรรยายในเรื่องเสียวเรงรัก ว่า

“เมื่ออยู่กับตายาย รัตติกาลก็ทำหน้าที่ของลูก โดยคิดลอคมา ตากับยายก็ทำหน้าที่ของ
พ่อแม่ เมื่อต่างคนต่างปฏิบัติตามหน้าที่ที่อยู่กันด้วยความสงบสุข เรื่องเดือดร้อนที่เกิด
ขึ้นทั่วแผ่นดินทุกวันนี้ก็เพราะคนเราไม่ทำหน้าที่ของตัวเองให้ถูกต้องเป็นพระทำบาป
กองปราบไม่จับ ผู้ใหญ่โกงกินแผ่นดินเดือดร้อน ตำรวจเปิดบ่อนลั่นผัดหน้าที่ทั้งสิ้น”

(เสียวเรงรัก)

หรือในบทบรรยายในเรื่องเพลิงพยาบาท ว่า

“พวงามก็ได้พบมิตรแท้อีกครั้งหนึ่ง หล่อนเคยมีความรุ่งเรืองอยู่ในแคว้นพรหมทวีป
แล้วโชคชะตาก็ได้พัดเหวียงจนสะบักสะบอมพลัดพรากจากบ้านเกิดเมืองนอน
หล่อนคิดว่าความสุขและความรุ่งโรจน์นั้น บางทีก็เป็นเสมือนเครื่องลวงตาให้เราถูก
หลอกหลอน ไม่มีทางจะทราบความจริงได้ ความยากลำบากต่างหากเล่าที่ทำให้คนเรา
รู้จักตนเอง รู้จักคนอื่น รู้จักมิตรแท้มิตรเทียม รู้จักชีวิตและรู้จักโลก”

(เพลิงพยาบาท)

4. การใช้วิธีสอนที่หลากหลาย

การใช้วิธีสอนที่หลากหลาย ย่อมทำให้การสอนนั้นบรรลุผลได้ง่ายขึ้น ในบทหนึ่ง ตะลุงของหนังสือ อรมุคใช้วิธีสอนหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่หลากหลาย ซึ่งอาจ จำแนกได้ 5 วิธีดังนี้

4.1 การสอนโดยตรง โดยนายหนึ่งตะลุงจะสอนหลักธรรมนั้นแก่ผู้ฟังโดยตรง โดยการสอดแทรกไว้ในบทบรรยาย หรือบทพรรณนาการสอนในลักษณะนี้ ปรากฏมากใน บทหนึ่งตะลุงของหนังสือ อรมุค เช่นในบทบรรยายในเรื่องเทพวงศ์จกกลนี้ว่า

“เมฆนิมิตรคล้ายชีวิตมนุษย์สัตว์ ที่รูปทรงสวยสาวคราวสำราญ ผมก็หงอกออกขาวเป็นคราวคล้าย ผลที่สุดชีพพินาศขาดกระจาย	ซึ่งอุบัติในวงวิภูสงสาร อยู่ไม่นานสูญดับต้องกลับกลาย หูกี่ซ้ำไม่ได้ยินสิ้นความหมาย ดูพระพายพัดเมฆมรกตเช่นกัน” (เทพวงศ์จกกลนี้)
---	--

หรือในบทบรรยายในเรื่องเลื้อครักถ้างมตทิน ว่า

“ทางชีวิตมิได้โรยไว้ด้วยดอกกุหลาบเสมอไป สุขหนึ่งทุกข์หนึ่ง มียศเสื่อมยศ มีลาภ
เสื่อมลาภ สรรเสริญนินทาเป็นธรรมดาโลกหลีกเลี่ยงไม่ได้”
(เลื้อครักถ้างมตทิน)

หรือในบทบรรยายในเรื่องราชินีบอด ว่า

“เจ้าหญิงกุมารีหนีมาจากแคว้นสรัง ไร้ญาติขาดมิตรไม่มีที่พึ่ง ทุกข์ อนาคต วิหริ
คนที่ไม่มีที่พึ่งยอมอยู่เป็นทุกข์ แต่การพึ่งผู้อื่น แม้แต่พ่อแม่พี่น้อง เขาเหล่านั้นก็ยอม
แก้อยอมเจ็บและตายจากไป เราต้องพึ่งตนเอง ทำตนเองให้เป็นที่ยิ่งของตน อย่าง
พระท่านว่า อดตาหิ อดตโนนาโถ นั้นแหละ”

(ราชินีบอด)

หรือในบทบรรยายในเรื่องกรรมลิขิต ว่า

“ท่านผู้เจริญสัตว์โลกทุกจำพวกมีกรรมเป็นของตัวเอง เพราะว่ากรรมเป็นตัวบัญชาให้เป็น
 อย่างนั้นอย่างนี้ ไม่มีสัตว์โลกชนิดไหนหนีกรรมพ้น เพราะว่ากรรมจะติดตามไป
 เหมือนล้อเกวียนที่หมุนไปตามรอยเท้าโค กมมุนา วัตตติโลโก สัตว์โลกย่อมเป็นไป
 ตามกรรม”

(กรรมลิขิต)

4.2 การสอนโดยให้ตัวละครสอนตัวละคร โดยให้ตัวละครตัวหนึ่งสอนหลักธรรม
 นั้นแก่ตัวละครอีกตัวหนึ่ง การสอนในลักษณะนี้ปรากฏมากในบทหนึ่งตะลุงของหนังสือ
 อรมุต ซึ่งอาจจำแนกได้ 7 ลักษณะนี้

4.2.1 ให้พ่อแม่สอนลูกปรากฏมาก เช่น ในเรื่องเพลิงพยาบาทตอนยมกภาพ
 สอนพางาม ว่า

“มารทรงปลอบพระธิดาว่าอย่าร้อนจิต	ค้อยคบมิตรเอาใหม่ตั้งใจหมาย
คนที่ดีเขายังมีอยู่มากมาย	ไซ้จะร้ายไปเสียสิ้นทั้งดินแดน
อยู่ใกล้พาลมันจะพาไปหาผิด	จงตัดสิทธิ์ให้สิ้นบ่วงอย่าหวงแหน
ไปเบื้องบรรพ์วันหน้าจะหาแฟน	ถ้ามาคแมนไว้ค่าแล้วอย่าเอา
ค่าของคนผลของงานเป็นเครื่องวัด	งานไม่จัดจนตายจะอายุเขา
ที่เสียงมากปากไม่ขบหลบบังเงา	นั่นหมาเห่าไปตองแห่งที่แกว่งไกว
เสียงผ่านหูเพียงแต่รู้ภาษาคอก	แต่กิริยาบอกตระกูลวงศ์อย่าสงสัย
คมในฝักชักออกฟันต่อวันใด	ก็ต้องให้ขาดสะบั้นนั่นแหละดี
เป็นผู้หญิงยังยากหากตั้งตัว	ไปได้ผิวเลวร้ายเหมือนได้ผี
คุยกันพลาทางนำพระบุตรี	ประมาณสีนาพิกามาพบคน”

(เพลิงพยาบาท)

หรือในเรื่องทนายาทพระยางู ตอนพระนางสุดาวรรณสอนนางบุษรา ว่า

“โอกาสงามยามว่างพระนางสอน	เมื่อแน่นอนว่าจะแต่งภิเษกศรี
ให้ชื่อตรงจงรักสามัคคี	พระสามีนั้นจงคิดเหมือนบิดา
ภรรยาหน้าที่ปฏิบัติ	บรรจงจัดเสียให้งามตามยศถา
อันเรือนสามน้ำสี่มีตำรา	จงศึกษาเสียเถิดเจ้าให้เข้าใจ”

(ทนายาทพระยางู)

หรือในเรื่องแรงรักรอยมลทิน ตอนนางสายทองสอนสร้อยอัมพร ว่า

“ฝ่ายสายทองพระนางเจ้าเฝ้าสั่งสอน	เมื่อแน่นอนว่าจะแต่งภิเษกศรี
ต้องชื่อตรงจงรักสามัคคี	จึงเจริญราศีไม่มีมัว
หญิงจะดีมีผลเพราะปรนนิบัติ	ถวายสัตย์สู่ม้วยอยู่ด้วยศรัทธา
ผู้ชายรักหนักยิ่งให้ยิ่งกลัว	อย่าถือตัวต่อผู้ชายจะหน่ายใจ
เป็นเกือกทองรองบาทอย่าพลาดพลั้ง	จนกระทั่งลูกรักถึงดักขัย
หากพระองค์ทรงโปรดสนมใด	อย่าทำใจหึงหวงให้ล่วงเกิน
ญาติวงศ์พงศาคนสนม	ได้ชื่นชมชวนกันสรรเสริญ
จงโปรดปรานผู้น้อยให้พลอยเพลิน	จึงเจริญไม่ตกต่ำจงจำไว้”

(แรงรักรอยมลทิน)

4.2.2 ให้ฤๅษีสอนศิษย์ ปราภุมมากในบทหนึ่งตะลุงของหนังฉิ้น อรมุต
เช่น ในเรื่องมหाराชกำสรวลตอนฤๅษีสฤๅษีทษะสอนสายธนู ว่า

“พลาจซีแจงแจงเหตุเทศนา	อนิจจาทุกขังคังวิสัย
เหมือนคุมวงกงเกวียนต้องเวียนไป	กว่าจะได้มรรคผลจนนิพพาน
ต้องเวียนว่ายตายเกิดกำเหนิดตน	กว่าจะพ้นจากห้วงบ่วงสงสาร
เกิดมาแล้วต้องตายทำลายปราณ	ซ้ำกับนานแล้วแต่กรรมผู้ทำมา
อสุภกรรมกรรมฐานประหารเหตุ	จงสังเกตเกิดซึ่งวังจะสังขาร์

เพราะอินทรีวิบัติเป็นอนัตตา
 ที่มีกรรมทำมาอายุสั้น
 อันชีวิตอนิจจาปฏิภูม
 บ้างเข้ากรรมดับขันธไม่ทันตลอด
 เป็นเช่นนี้ชีวิตอนิจจัง
 ถึงมีฤทธิ์วิชาที่สามารถ
 รู้คำดินเคินฟ้าสุราลัย

สังขารเป็นกองปฏิภูม
 ไม่นานวันชีพลับล่องดับสูญ
 ไม่เพิ่มพูนภาวะอสุภัง
 บ้างคนรอดมาตายต่อภายหลัง
 ไม่ได้ตั้งเที่ยงแท้ยอมแปรไป
 ยกปราสาทเวชยันต์ให้หวั่นไหว
 รู้เท่าใดไม่รอดต้องวอดวาย”
 (มหาราชกำสรวล)

หรือในเรื่องมหาราชกำสรวล ตอน ฤทธิกัศปะสอนคาราลอยและคาราน้อย ว่า

“พระอาจารย์ท่านให้พุทโธวาท
 ความโกรธซึ่งหึงหวงในดวงใจ
 อันความโกรธเหมือนกับสนิมเกาะ
 จะรุ่งเรืองเบื้องหน้าสถาวร
 อย่าทำมาหาทุกข์สุขกันเกิด
 จะแคล้วทุกข์สุขกายไม่วายวัน

อย่าอาฆาตเคืองจิตผิดวิสัย
 เหมือนจุดไฟนลามได้ความร้อน
 จงพิเคราะห์ตามคำพระร่ำสอน
 เพราะแม่หล่อนารีไม่ตรีกัน
 จะรู้สึกเหมือนเกิดในสวรรค์
 จนพากันล่องลิบเข้านิพพาน”
 (มหาราชกำสรวล)

หรือในเรื่องกำสรวลสวาทตอนฤทธิวัชรกะสอนสุธาณี ว่า

“กำชับสั่งให้ระวังอย่าวางใจ
 สังเกตดูท่าทางอย่าว่างเว้น
 โบราณว่าคนจรเราอย่าเชื่อ
 ใช้คนเบื้อเชื่อคนจรจะร้อนรน
 คนตายเราอย่ากลัวแต่คนชั่วเราอย่าคบ
 เวลาเวียนเปลี่ยนย้ายขยายนิทาน

แต่อย่าไปโง่เงาให้เขาเห็น
 ก็จะเห็นอุปเท่ห์ในเล่ห์กล
 คนเบื้ออย่าใช้ไม่ได้ผล
 เหมือนสอนคนคือคันในสันดาน
 รู้ให้ครบศึกษาไว้ให้แตกฉาน
 บริการแฟนหนังฟังกันลอง”
 (กำสรวลสวาท)

4.2.3 ให้คนรักสอนคนรักปรากฏมากเช่น ในเรื่องกามเทพดวงตอมพระแสง
สุรียาสอนนางแสงระวี ว่า

“แม่รูปทองครองตัวไว้ทำพี่	อยู่บุรีนิลวาทราชสถาน
อย่ากลับกลายให้พี่นี้รำคาญ	จะร้าวรานโรคร้อนประจวบรุม
อย่าเชื่อคมลมดินที่หลอกหลอน	จะช่วยอนชุงให้ลงหลุม
สงวนกายเหมือนดอกไม้สงวนพุ่ม	มีกลีบหุ้มปิดบังระวิงแมลง
ให้มีคชิดปิดบังระวิงเถิด	อย่าละเมิดให้แมงกุ่มันรู้แหง
แม่โฉมขงคงฉลาดไม่พลาดแพลง	สงวนแสงรักศรีสตรึงาม”

(กามเทพดวง)

หรือในเรื่องกรรมลิขิต ตอนสาริกาสอนพระกฤษณะ ว่า

“เรามาแก้วพ่อแม่แต่ว่าน้อง	ปล่อยให้ต้องเวทนาน่าบัดสี
เราเป็นลูกถูกหรือผิดคิดคูที	เราไม่คิดบิดาไม่ฆ่าเรา
คำโบราณท่านว่าเป็นภายิต	ว่าควายขวิดทอตุกมิให้ถูกปลายเขา
ต้องกราบทูลเรื่องนี้อย่างมีเขว่น	พ่อแม่เราพร้อมด้วยช่วยน้องชาย
นางจุงพาสามีถ้าพี่ไม่ไป	ต้องขัดใจกับน้องเลิกปองหมาย
ถึงจะกลัวก็ต้องกล้าสาวพชาย	ตกตอนบ้ายเข้าสู่ประค้วง”

(กรรมลิขิต)

4.2.4 ให้พี่สอนน้อง ปรากฏบ้างเช่น ในเรื่องมหाराชกำสรวลตอนสิทธิการ
สอนมาณวิกาว่า

มาณวิกา	:	มาณวิกาว่าพอกับพี่โกรธ จงขอโทษเสียให้หายทำนายใหม่
สิทธิการ	:	สิทธิการว่าน้องอย่าข้องใจ ถึงอย่างไรก็ไม่ฝืนคำคั้นคาย ถึงคราวพุดก็ตองพุดให้สุดฤทธิ์

ถึงคราวปิดก็ต้องปิดให้มิดหาย
ถึงคราวสู้ก็ต้องสู้อย่างผู้ชาย
จะกลับกลายคืนคำพิราดาญ
(มหाराชกำสรวล)

4.2.5 ให้น้องสอนพี่ ปรากฏบ้างเช่น ในเรื่องมหाराชกำสรวลตอนมานวีกา
สอนสิทธิการ ว่า

มานวีกา : น้องเป็นหวังสิทธิการของมานวีกา
จึงถามว่าพี่ห้ามเขาทำไม
น้ำมันเขี้ยวแรงเหลือเอาเรือขวาง
ก็ผิดทางล่่มลงอย่าสงสัย
ทำคุณแก่คนพาลรำคาญใจ
งูเห่าไฟยังทำร้ายชายชาวนา
นกกระสาทำคุณกับจิ้งจอก
เอาก้างออกแล้วสุนัขก็ชักทำ
รู้อะไร ไม่รู้วิชา
รู้รักษาตัวดี ไม่มีภัย
(มหाराชกำสรวล)

4.2.6 ให้เพื่อนสอนเพื่อน ปรากฏบ้างเช่น ในเรื่องแสงพัยค์มต์ตอนปราบ
สอนคิก ว่า

ปราบ : คิกเหروضुकิดให้คี่เสี่ยก่อนที่จะสนับสนุนเรื่องนี้ เจ้านายเรากำลัง
จะทำความผิดอย่างร้ายแรง เราจะร่วมมือด้วย อย่าลืมนะบ้านเมือง
มีชื่อมีแป มีกฎหมายเป็นข้อบังคับ
คิก : เจ้านายเขาไม่กลัว ถ้าเราไม่ต้องกลัว เจ้านายรู้กฎหมายหาเรา เขา
ยังกล้าทำ เราเชื่อว่าเขาเอาตัวรอดได้

ปราบ : แน่นอน เจ้านายเขาเอาตัวรอดได้ อย่าลืมนึกว่ากฎหมายเหมือนใยแมงมุม สัตว์ใหญ่ติดเข้าแล้วคืบหลุด แต่สัตว์เล็กติดเข้าแล้วต้องตายคืบไม่หลุด เพราะฉะนั้นจะทำความผิดร่วมกับผู้ใหญ่งคิดดูเสียก่อน

ดิก : เออเราเห็นด้วยปราบเหอ สู่อ่านหนังสือมากมีความรู้มากแล้ว

ปราบ : การอ่านหนังสือมากทำให้คนเป็นคน แต่ถ้าเชื่อทุกอย่างที่อ่าน ก็ทำให้คนบ้าเสียเหมือนกัน แต่เรื่องนี้อย่าลืมนึกว่าเจ้านายของเรากำลังทำความผิดที่ร้ายแรง เราต้องระวังให้ดี อย่าเชื่อนายง่าย ๆ ก่อน พระท่านสอนว่า ก่อนจะเชื่อ เราต้องคิดให้รอบคอบก่อน เรื่องที่ดีถึงคนบ้าทำเราก็ทำตามได้ ถ้าพูดที่ดีถึงคนบ้าพูดเราก็เชื่อถือได้ เรื่องที่ไม่ดีถึงนายทำก็อย่าทำตาม เราเป็นผู้ใหญ่แล้วมีเหตุผลเป็นของตนเองแล้ว เจ้านายเราก็ดี พ่อแม่ของเราก็ดี ท่านยังเป็นปุถุชนที่ยังไม่สามารถดับเพลิงกิเลสเสียได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านก็ยอมมีทั้งความผิดและความถูก เราเลือกทำตามแต่ความถูกแล้วรับรองว่าเราจะไม่ผิด

(แสงพยัคฆ์)

4.2.7 ให้ผู้ใหญ่ผู้มีความรู้ประสบการณ์มาก่อนสอนผู้เยาว์ ปราภฏมากมาย เช่นในเรื่องสามพี่น้องฝาแฝดตอนพระอินทร์สอนแสงสุริยา ว่า

“อินทวงศ์ทรงประทานเทพอาวุธ

วิเศษสุดศิลป์ชัยในสวรรค

แล้วอวยพรสอนสั่งสารพัน

ให้เจ้ามั่นอยู่ในธรรมประจำใจ

กตัญญูรู้คุณการุณรัก

สงวนศักดิ์กษัตราอัชฌาสัย

เหมือนเหมหงส์ทรงเกียรติอันเกรียงไกร

อย่าพอใจบึงบางเหมือนอย่างกา

จะหาคู่คู่สมภิรมย์รัก

ให้สมศักดิ์ตระกูลวงศ์แห่งหงสา

จงติดตามน้องน้องทั้งสองรา

กับบิดามารดาผู้ร้อนใจ”

(สามพี่น้องฝาแฝด)

หรือในเรื่องคู่สร้างคู่สม ตอนนางเมขลาสอนคารารัศมี ว่า

“เมขลาปราณีอารีรักษ์	ให้เจ้าพักเมืองทองห้องสวรรค์
จงพากเพียรเรียนวิชาสารพัน	แม่จะหมั่นสอนให้ด้วยใจรัก
อันความคิดวิทยาเหมือนอาวุธ	ประเสริฐสุดซ่อนใส่ไว้ในฝัก
สงวนคมสมนึกใครซีกซีก	จึงค่อยชักฟันฟาดด้วยศาสตรา
อันข้าไทได้ฟังเขาจึงรัก	แม้ถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนา
เขาหน้ายหนีมิได้อยู่คู่ชีวา	แต่วิชาช่วยกายจนวายปราณ”

(คู่สร้างคู่สม)

หรือในเรื่องอาถรรพณ์สวาทตอนเทพพิกุลสอนเมทะนี ว่า

เมทะนี	:	แล้วเสกข้าวสารมาร่ำหมายพิฆาต
		ล้างอำนาจเทพธิดาอาคมขลัง
		แล้วชดสารทวาร้องกึกก้องดัง
เทพพิกุล	:	นางเทพยังยืนยิ้มอยู่พริ้มพราย
		เราไม่ใช่พวกสัมภเวสี
		เมทะนีจะพิฆาตอย่ามาคหมาย
		อันคาถาอาคมที่ท่านสะสมไว้
		จะดีได้เพราะท่านคมีเมตตา
		อันของดีที่ในตัวคนชั่ว โฉด
		จะเป็นโทษให้ร้ายในกายหน้า
		เหมือนหมองูรู้มนตร์เทียวคั่นคว่า
		เจอพระยาจงอางก็วางวาย

(อาถรรพณ์สวาท)

หรือในเรื่องทวนทิพย์ทวนทอง ตอนขยายอุษาอนรัตนาวา

“ขยายอุษาปราศรัยปลอบใจหญิง	แท้ที่จริงเขาก็รักเข้าหนักหนา
เขาหนีไปไม่ทำอะไรเขาต้องมา	รัตนานี้ทองไม่ต้องกลัว
ไม่ถึงปีก็จะกลับมารับรัก	อย่าทุกข์นักถือโทษหลงโกรธหัว
เขานินทาว่าอะไรตามใจตัว	เมื่อไม่ชั่วแล้วจะเป็นอะไรไป
ที่รักกันสรรเสริญเจริญดี	ที่ซึ่งนินทาว่าเหลวไหล
ห้ามอาทิตย์ห้ามพระจันทร์ห้ามควันไฟ	ห้ามมิได้ก็อย่าห้ามความนินทา”

(ทวนทิพย์ทวนทอง)

หรือในเรื่องน้ำใจแม่ตอนศาสนสอนทรายแก้วว่า

“จะหาผู้ผู้สมภิมิรัก	ให้เป็นหลักพึ่งพาได้อาศัย
อย่าตกลงหลงงมงายห้ามใจ	ผู้ชายใดไร้ค่าแล้วอย่าเอา
ค่าของคนผลงานการพิสูจน์	ดีแต่พูดทำไม่ได้ก็อย่าเขา
ฟังเสียงมากปากไม่ขบหลบบังเอ	คือหมาเห่าไบตองแห่งที่แกว่งไกว
อันสำเนียงเพียงออกบอกภาษา	กิริยาบอกวงศ์อย่าสงสัย
คมในฝักชักออกฟันต่อวันใด	ก็ต้องให้ขาดสะบั้นนั่นแหละดี
เกิดเป็นหญิงยิ่งยากหากตั้งตัว	ไปหาหัวเลวร้ายเหมือนได้ผี
มิใช่ของล่องลอยไปที	คิดให้ดีกว่าอนจะหมายเอาชายใด”

(น้ำใจแม่)

4.3 การสอนโดยใช้พฤติกรรมของตัวละครเป็นแบบอย่าง พฤติกรรมของตัวละคร ทั้งด้านดีและไม่ดีสามารถเป็นแบบอย่างแก่ผู้ฟังได้เป็นอย่างดี การสอนโดยวิธีนี้ปรากฏมาก ในบทหนังสือของหนังสือ อรมุต ซึ่งจำแนกได้เป็น 2 ลักษณะ ได้แก่

4.3.1 ใช้พฤติกรรมที่ดีเป็นแบบอย่างที่พึงทำ เช่น ความมีสติจะรักษาสติจะ ของนางยักษ์กาคะทิงดังกล่าวไว้

ทวนทิพย์ : แม้สัญญาปราศรัยไว้ให้แน่
ไม่เปลี่ยนแปลงพลิกพลิ้วปลายชีวหา
เราก็อายหมายมั่นว่าปัญญา
จะแก้ปัญหาค้ำแจ้งให้แจ้งใจ
ตามเทวราชบัญชาประกาศิต
เราเข้าจิตพระวาจาที่ปราศรัย
เราก็อ่านการศึกษาปริชาโว
กลัวแต่ใจท่านไม่จริงทั้งสัญญา
ถึงแม้ว่ากาละทิฆุณฺฑินคนชั่ว
ประพาศิตัวเหลวไหลไกลศึกษา
แต่สิ่งหนึ่งซึ่งรักยิ่งชีวา
คือสัจจะความจริงไม่ทิ้งเลย
ขอพระองค์จงได้ตอบปริศนา
ตามบัญชาเทวราชฉลาดเฉลย
แม้ถูกต้องถ่องแท้แน่นอนเลย
เราไม่เคยเสียสัตย์ปฏิญาณ
(ทวนทิพย์ทวนทอง)

หรือความกล้าหาญเสียสละและความกตัญญูกตเวทีต่อผู้มีพระคุณของสาริกา ดัง
กล่าวว่

“ทุกพระองค์ลงเห็นพร้อมกันว่า
แทนคุณคนจนชีวิตยอมวอดวาย
เป็นตัวอย่างสร้างประวัติยศศรีย
จึงสร้างศาลไว้บูชาจึงมหาชน

สาริกายอดหญิงจริงเหลือหลาย
เธอยอมตายเพื่อบูชาคุณค่าคน
คุณความดีควรนำศึกษาสน
ทุกทุกคนลือเลื่องสืบเนื่องนาน”
(กรรมลิขิต)

หรือความรู้จักตนรู้จักหน้าที่รู้จักวางทำที่ของพระนางประภาวดี ดังกล่าวว่

“สมเด็จพระนางประภาวดีผู้มีศักดิ์ เกษมสมศักดิ์นาราชินี ถึงรักร้ายคลายแล้วเหมือนแก้วร่ำว เลิกเงาะจงปลงจิตไม่คิดจัน คอยแต่เสริมพระบารมีหน้าที่กษัตริย์ เป็นร่วมโพธิ์โสภณต้นหนึ่งงาม	กับถูกรักอยู่ปรางค์รัตนจักรี พระนางมีคุณธรรมเป็นสำคัญ ปล่อยตามท้าวพอพระทัยไม่ไฝฝืน ไม่เกี่ยวพันหลีกเลี่ยงจากกลเกม สมเป็นรัตนนารีศรีสยาม ให้แต่ความร่มรื่นทุกคืนวัน” (มัจจุราชสาขน้ำผึ้ง)
---	--

4.3.2 ใช้พฤติกรรมที่ไม่ดีเป็นแบบอย่างที่พึงเว้น เช่น ความขี้หึงใจร้ายไว้
เหตุผลไม่รู้จักหน้าที่ของตนของสร้อยประสิทธิ์ ดังกล่าวว่

“เอาแต่ใจใครคิดไม่คิดมั่ง อันเปลือกฟองของมีค่าบารมี หมึงใจร้ายใช้อารมณ์ข่มเหงผิว หึงพองามห้ามพอรู้จึงดูเพลิด	ใช้กำดั่งหวงหึงเหมือนหนึ่งผี ไม่ควรที่พินสับให้ยับเขิน เมื่อทำชั่วแล้วใครมันจะสรรเสริญ เมื่อเหลือเกินเราก็หมดความอดทน” (สวรรค์บันดาล)
---	---

หรือความไม่มีสติจะ ตลบตะแลงของนางมุตสา ดังกล่าวว่

“พูดสักกอบเอาสักกำก็ไม่ได้ เรื่องสั้นสั้นคั้นปากลากจนยาว	มีลวดลายเล่ห์หลมไม่สมสาว หาเรื่องราวหลอกเล่นไม่เว้นวัน” (มัจจุราชสาขน้ำผึ้ง)
---	--

หรือความใจร้อนอยากมีคู่ความอกตัญญูต่อมารดาของเสวคนธ์และสุมณฑา ดัง
กล่าวว่

“น้ำใจพี่เสวคนธ์สุมณฑา ไม่รู้คุณมารดาค่าน้ำนม
ทิ้งห่อหม่ย่านบ้าน โศกคะเคียนป่า ปรารถนาเรื่องคู่จะคู่สม
ช่างตัวร้อนก่อนไขเรื่องชายชม คงจะสมความหวังที่ตั้งใจ”
(สาปฟ้าลาดิน)

หรือความหลงคณหาราคะ ความไม่รู้จักคนของพระปัทมราช ดังกล่าวว่

“เฒ่ากัลดมันคณหาราชูกชน เหมือนคณมณตร์มาจาจนคาลอย
แต่ปีคหุปีคตางทั้งกลางวัน ไม่เกี่ยวพันเรื่องทุกข์เอาแต่หนูกกับหรอย”
(มัจจุราชสายน้ำผึ้ง)

4.4 การสอนโดยการถามตอบ โดยให้ตัวละครถามตอบปัญหาธรรมะแก่กัน
การสอนในลักษณะนี้ปรากฏบ้างในบทหนังสือของหนังสือ อรมุด เช่นในเรื่องเพลิง
พยาบาทตอนนางยักษ์กาละทิงถามปัญหาธรรมแก่ผการัตน์ว่

กาละทิง : อะไรที่รักษาโลกนี้ไว้
ผการัตน์ : หิริโศตคป์ปะ รักษาโลกนี้ไว้
กาละทิง : หิริคืออะไร โศตคป์ปะ คืออะไร
ผการัตน์ : หิริคือความละอายแก่ใจที่จะกระทำความชั่ว โศตคป์ปะ
 คือความเกรงกลัวต่อบาปที่ตนจะกระทำ สองอย่างนี้เรียก
 กว่า โลกบาลธรรม คือ ธรรมที่สามารถคุ้มครอง โลกได้
 เป็นอย่างดี หิริ โศตคป์ ปิยญ เขว โลกง ปาเลติ สาธุ
 กง หิริโศตคป์ปะ ย่อมรักษาโลกนี้ไว้เป็นอย่างดี
กาละทิง : สาธุ

(เพลิงพยาบาท)

4.5 การสอนโดยให้ตัวละครรำพึงถึง ความบกพร่องผิดพลาดของตน ซึ่งผู้ฟังฟัง
ละเว้นกลวิธีสอน แบบนี้ปรากฏมากในบทหนังตะลุงของหนังฉิ่น อรมุต เช่นในเรื่องเพลิง
พยาบาทตอนแก้วกีนรารำพึง ว่า

“หาผู้ผิดคิดขึ้นมาอ่อนาถ
เดินทางล้มลุกได้มือไม้กล้า

ทางชีวิตผิดพลาดกล้า
ตั้งตัวผิดคิดแล้วชำระกำใจ”
(เพลิงพยาบาท)

หรือในเรื่องตุ๊กตาทองตอนเพชรารำพึง ว่า

“ชีวิตน้องต้องขับแล้วกลับกลาย
จากบ้านช่องต้องการผลงานใหญ่

เป็นอสุรกายเฝ้าทรัพย์ไม่กลับมา
ทรัพย์เมืองไกลไม่น่าคิดผิคนักหนา”
(ตุ๊กตาทอง)

หรือในเรื่องจำเลยลี้กลับ ตอนยักษ์เมรุตันรำพึง ว่า

“ไอ้อณาตวาสนาชะตา
ไม่กี่วันผันแปร ไม่นั่นอน
มิได้ชมศรีสวัสดิ์ค้ำชะตา
เพราะต่อเรือเหลือล้ำเกินล้ำธาร

พิเคราะห์ดูให้ดีเหมือนผีหลอน
เมื่อคราวก่อนรักใคร่หมายสำราญ
กลับอาสาดับเจ็ญเป็นทหาร
จึงขึ้นคานค้ำแต่อยู่แน่นอน
(จำเลยลี้กลับ)

หรือในเรื่องห้วงรักเหวทำตายตอนแสงอุทัยรำพึง ว่า

“แสงอุทัยในร่างพยัคฆราช
เชื่อใจทางวางใจคนจนปัญญา
เราคบคนไม่ได้มองจ้องคูหน้า
กลายเป็นสัตว์เดียรฉานการครั้งนี้

เราปลั่งพลาดเสียหลักกับยักษา
เหมือนซื้อผ้าไม่คูเนื้อเชื่อว่าดี
ต้องเสียท่าเสียหายอายุบัดสี
ต้องเสียทีหมดทางก็เพราะวางใจคน”
(ห้วงรักเหวลึก)